<u>शब्दशास्त्रे भावपदार्थविवेचनम्</u>

Dr. P. R. Archana Karanth

Guest Faculty, Dept. Of Vyakarana

Karnataka Sanskrit Univercity

Bengaluru

Ph no. – 9481904228

e-mail-archanakaranth6@gmail.com

जगति विद्यमानानि चराचरवस्तूनि शब्दः अर्थश्चेति द्वेधा विभज्यन्ते । तत्र अर्थप्रपञ्चस्य यावती विस्तीर्णता तावत्येव शब्दप्रपञ्चस्यापि । एकमर्थं बोधयितुमनेकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति शब्दानामेवाधिकतमत्वम् । ते च शब्दाः बहुभिः प्रकारैः पृथक् क्रियन्ते । सर्वादौ लौकिकाः – वैदिकाश्चेति शब्दस्य द्वयीगतिः । लोके भवाः अथवा विदिताः लौकिकाः, वेदे भवाः वैदिकाः । उक्तं हि भाष्ये – "**अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानाञ्च**" [1] इति । पुनश्च रूढः – यौगिकः – योगरूढश्चेति त्रिविधः शब्दः । तत्र अवयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेणार्थबोधकत्वं रूढत्वम् । रथन्तरमित्यादौ यथा । शास्त्रकल्पितावयवशक्त्यैवार्थबोधकत्वं यौगिकत्वम्, पाचिका – पाठिकेत्यादौ । अवयवार्थसंवलितसमुदायशक्त्यार्थबोधकत्वं योगरूढत्वं, पङ्कजमित्यत्र । केचन अत्रैव 'यौगिकरूढ' इति तुरीयमपि शब्दमुररीकृत्य, मण्डपादीन् शब्दान् तत्रोदाहरन्ति । यत्र अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च विभिन्नार्थबोधकत्वं तद्यौगिकरूढम् । नानार्थकोऽयं शब्द इति विशेषः । मण्डपशब्दः मण्डं पिबतीति योगशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधकः, प्रकरणविशेषे च रूढिशक्त्या गृहविशेषबोधकः । एवमेव अश्वगन्धादयः शब्दा अप्यत्रैव ऊह्याः ।

पुनरपि शब्दाः कृदन्ताः, तद्धितान्ताः, समासाश्चेति त्रिविधाः । कारकः – औपगवः – अधिहरीति यथाक्रममुदाहरणानि । "**नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च**"[2] इति शब्दचातुर्विध्यं प्रादर्शि यास्केन निरुक्ताख्ये ग्रन्थे । नामपदेन सुबन्तस्य आख्यातपदेन तिङन्तस्य च ग्रहणम् ।

---

[1] महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्

[2] निरुक्तम् १/१/१

उपगृह्याख्यातं तस्यैवार्थविशेषं सृजन्तीत्युपसर्गाः प्रादयः । उच्चावचेषु निपतन्तीति निपाताः इव, न, चिदित्यादयः । शब्दतत्त्वस्य पारमार्थिकत्वविचिकित्सायां परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति चतुर्विधाः शब्दाः समुपलभ्यन्ते । सत्स्वेवं शब्दवैविध्येषु प्रकृते भावाख्यः शब्दः अनुसन्धित्सितः, यश्च कृदन्तत्वेन यौगिकत्वेन च परिगण्यते ।

वाक्यस्यैव निरंशस्य वाचकत्वेऽप्यखण्डवाक्यव्युत्पत्तौ पदव्युत्पत्तिः उपायत्वेन समाश्रितः वैयाकरणैः । पुनस्तत्र पदे प्रकृति – प्रत्यय – आगमादेशान् प्रकल्प्य, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थविभागञ्चोपस्थाप्य शास्त्रममुं प्रवर्तयामासुः । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यतः भगवान्पाणिनिः स्वदृष्टिपथे समायातानां शब्दानां निष्पत्तिप्रणयनाय अष्टाध्यायीनामकमपूर्वं ग्रन्थं जग्रन्थ । असंख्याकानां पदानां नियमारचनमत्यन्तं दुष्करमेव । अतः सः कञ्चनोपायं समाश्रयामास ।

सर्वादौ वाक्यस्थानि पदानि बुद्ध्या प्रविभज्य, तत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागञ्चोपकल्प्य तदनु सुबन्त – तिङन्तभेदेन पदानि विभक्तानि । पुनः धातु – प्रातिपदिकभेदेन प्रकृतिः, कृत् – तद्धित – समासान्त – तिङ् – सुप् – स्वार्थिकभेदेन प्रत्ययाः विभक्ताः । एतेषां विभागमात्रेण शब्दनिर्वचनं न समाप्तिमेति, किञ्च प्रकृतिमात्रात् प्रत्ययकथने न सर्वेषामभीष्टानां शब्दानां सिद्धिर्भवति । एवमेवैतादृशापोद्धारेण क्वचिदसाङ्कर्यदोषोऽपि समजायेत । तस्मात् विभक्तेभ्यः एभ्यः प्रकृतिप्रत्ययेभ्यः अर्थनिर्देशनपुरःसरं निर्वचनक्रमः सुष्ठु संसाधितस्तेन । अर्थकथनपूर्वकं प्रकृतिप्रत्ययादीनां निर्देशे तेषु तेष्वर्थेषु ते ते शब्दाः सिध्यन्तीत्यतः सर्वत्रादोषः ।

पाणिनिनाष्टाध्याय्यामसंख्याकाः अर्थाः निर्दिष्टाः । यथा – कर्तृ, कर्म, करणम्, सम्पदानापादानमधिकरणानि, सम्बन्धः, अपत्यम्, समूहविकारादयः । तत्र केचन प्रकृतेरर्थाः, अपरे केचित् प्रत्ययार्थाः, अन्ये केचन उभयोरप्यर्थाः । उक्तेष्वर्थेषु भावपदार्थोऽप्यन्यतमत्वेन परिगृह्यते । भावपदार्थेऽस्ति किञ्चित् वैशिष्ट्यम् । अत्र 'भाव' इति समानानुपूर्वीमेवाश्रित्य अर्थत्रयं विभिन्नविधिविधानाय अनेकत्र स्थलेषु पाणिनिर्निजगाद । अष्टाध्याय्यामीदृशी रीतिः नान्यत्रावलोक्यते । यथा "**भावे**" [3] इति सूत्रेण भावेऽर्थे धातुसामान्यात् घञ्प्रत्ययः विहितः । तत्र भावो नाम लिङ्गसंख्याद्यन्वयरूपः सिद्धस्वभावयुक्तः धात्वर्थः । शुद्धः धात्वर्थः धातुनैवोच्यते, तस्य सिद्धता-निष्पन्नता नाम यो धर्मः द्रव्यायमाणः तस्य घञादयः वाचकाः । अत्रार्थे **'कृदभिहितो भावः द्रव्यवत्प्रकाशत'** [4] इति भाष्यं गमकम् । "**लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः**"[5] इति लकारविधायके शास्त्रे साध्यरूपक्रियायाः अभिधायकः सः । तदुक्तं भाष्ये – **'धात्वर्थः केवलः सुद्धो भाव इत्यभिधीयते'** इति । कौमुद्यां दीक्षितैरप्यगादि '**भावो**

[3] अ.सू. ३/३/१८

[4] म. भा. ३/१/६७

भावना उत्पादना क्रिया’[6] इति । ततश्चेह सूत्रे भावशब्देन फल-व्यापारयोर्ग्रहणम् । “**तस्य भावस्त्वलौ**”[7] इति त्वतल्विधायके शास्त्रे प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतस्य धर्मस्य बोधकः भावशब्दः । यथा गोत्वमित्यत्र त्वादिप्रत्ययानां या प्रकृतिः – गोशब्दः, तज्जन्यो यो बोधः – गोपदनिष्ठशक्त्या जायमानः गोत्वविशिष्टानां गोव्यक्तीनां बोधः, तत्र बोधे यः प्रकारः - योऽर्थः विशेषणतया भासते गोत्वमित्याख्या जातिः स एव भावः त्वादि प्रत्ययेनोच्यते । एवञ्चानुपूर्व्याः सर्वत्र एकत्वेऽपि अर्थस्तु विभिन्न एव ।

तत्र सप्तविंशतिसूत्राणि भावपदघटितानि अष्टकेऽवलोक्यन्ते । तानि च –

<u>धात्वभिहितभावार्थपराणि</u> सूत्राणि –

- **उदुपधाद्भावदिकर्मणोरन्यतरस्याम्** १-२-२१ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । भावे – मुदितम्, मोदितम् साधुना । निष्ठायाः विकल्पेन कित्वप्रतिषेधविधायके अस्मिन्शासस्त्रे, उपात्तस्य भावशब्दस्य धात्वभिहितः साध्यावस्थापन्नः अर्थः, तयोरेवेति सूत्रेण निष्ठायाः भावकर्मणोर्विधानात् । तयोरेवेत्यादि सूत्रे लः कर्मणीति सूत्रस्थभावपदस्यानुवर्तनात् तस्य च अद्रव्यायमाणार्थकत्वात् प्रकृतेऽपि सैवार्थः ।

- **भावकर्मणोः** १-३-१३ भावे कर्मणि च यः लः तस्य आत्मनेपदमित्यर्थः । भावे लः विधीयते लः कर्मणीति शास्त्रेण । ततो हेतोः इहोक्तः भावशब्दोऽपि पूर्वोक्तमेवार्थं निगदति ।

- **यस्य च भावेन भावलक्षणम्** २-३-३७ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । प्रकृतसूत्रोपात्तौ भावशब्दौ क्रियापरौ । क्रिया च साध्यस्वभावयुक्ता । अतः साध्यावस्थः अर्थः भावशब्दव्यपदेश्यः ।

- **लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्** ३-१-२४ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । भावोऽत्र धात्वर्थः साध्यावस्थापन्नः । तद्गता गर्हा भावगर्हा ।

- **चिण् भावकर्मणोः** ३-१-६६ भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे च्लेः चिण् स्यात् । भावः साध्यक्रिया ।

---

[5] अ. सू. ३/४/६९

[6] सि. कौ. भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

[7] अ. सू. ५/१/११९

- **भुवो भावे** ३-१-१०७ भुवः भावे क्यप् स्यात् । भावः साध्यावस्थापन्नः अर्थः ।

- **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्** ३-४-१६ भावस्य लक्षणे गम्ये स्थादिभ्यः धातुभ्यः छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । भावः साध्यस्वभावयुक्ता क्रिया ।

- **लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः** ३-४-६९ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः, अकर्मकेभ्यः भावे कर्तरि च । भावः धात्वर्थः ।

- **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च** ६-४-६२ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्ककार्यं वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । भावः धात्वर्थः ।

- **विभाषा भावादिकर्मणोः** ७-२-१७ भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोः विकल्पेन निष्ठायामिडागमो भवति । भावे – प्रस्वेदितं तेन । यद्यत्र नपुंसके भावे इति क्तः तर्हि सिद्धक्रिया । यदि निष्ठा इति क्तः तर्हि साध्यक्रिया ।

<u>कृदभिहितभावार्थपराणि सूत्राणि -</u>

- **तुमर्थाच्च भाववचनात्** २-३-१५ भाववचनाश्च इति सूत्रेण यो विहितः तदन्तात् चतुर्थी स्यात् । यागाय यातीति यथा । अत्र भाववचनशब्देन भाववचनाश्चेति सूत्रं लक्ष्यते । तत्र भावे इत्यधिकृत्य विहिताः घञादिप्रत्ययाः भाववचनशब्देन परिगृह्यन्ते । भावे इत्यधिकारसूत्रे भावः सिद्धावस्थापन्नः धात्वर्थः । ततश्च परम्परया अयमपि भावशब्दः तदर्थलक्ष्यकः ।

- **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः** २-३-५४ भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । सिद्धावस्थापन्नः अर्थः भावशब्दग्राह्यः । अभिहितञ्च तत्त्वबोधिनीकारेण – "रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचारात् भावशब्देनाऽत्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपः भावः उच्यत" इति ।[8]

- **आशिते भुवः करणभावयोः** ३-२-४५ आशितशब्दे उपपदे भवतेः करण-भाव्योः अर्थयोः खच् स्यात् । भावे – आशितस्य भवनं आशितम्भवः । वाऽसरूपविधिना

[8] तत्त्वबोधिनी २/३/५४

ल्युडपीत्युक्तत्वात्, ल्युडन्ततया(भवनं) विग्रहप्रदर्शनात् तस्य च सिद्धरूपार्थकत्वात् प्रकृतसूत्रेऽभिहितस्य भावशब्दस्यापि स एवार्थः ।

- **भाववचनाश्च** ३-३-११
- **भावे** ३-३-१८
- **अभिविधौ भाव इनुण्** ३-३-४४
- **भावेऽनुपसर्गस्य** ३-३-७५
- **स्थागापापचो भावे** ३-३-९५
- **व्रजयजोर्भावे क्यप्** ३-३-९८
- **नपुंसके भावे क्तः** ३-३-११४ सूत्रसप्तकेऽपि भावशब्दः सिद्धवस्थापन्नार्थपरः ।
- **श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये** ६-२-२५ श्र-ज्य-अवम-कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारयसमासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमेः ल्युट् चेति सूत्रेण भावे ल्युट् । स च भावः सिद्धावस्थापन्नः धात्वर्थः ।
- **अनो भावकर्मवचनः** ६-२-१५० अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनञ्च कारकात्परमन्तोदात्तं स्यात् । पयः पानं सुखम् । पातेः कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् इत्यनेन भावेऽर्थे ल्युट् । भावः सिद्धक्रिया ।
- **घञि च भावकरणयोः** ६-४-२७ भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधायाः नकारस्य लोपो भवति । भावार्थे घञ्विधीयते भावे इति सूत्रेण । ततो इह सूत्रेऽभिहितः भावः सिद्धावस्थापन्नार्थपरः ।
- **वा भावकरणयोः** ८-४-१० पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परः भावे करणार्थे च यः पानशब्दः तस्य उक्तविषये णो वा स्यात् । क्षीरपानम् – क्षीरपाणम् । पिबतेर्भावे ल्युट् । पानक्रियेत्यर्थः । सिद्धावस्थापन्नः धात्वर्थः भावः ।

<u>तद्धिताभिहितभावार्थपराणि सूत्राणि -</u>

- **भावे च** ४-४-१४४ भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यः तातिल्प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः शिवतातिः । भावः प्रवृतिनिमित्तपरः ।

- **तस्य भावस्त्वतलौ** ५-१-११९ षष्ठ्यन्तात् भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्तः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भावः ।

- **ये चाभाव-कर्मणोः** ६-४-१६८ यकारादौ च तद्धिते अभावकर्मणोः अन् प्रकृत्या स्यात् । अभावकर्मणो किम् – राज्ञः भावः कर्म वा राज्यम् । भावः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

तत्र सूत्रत्रये एव अर्थविशेषः कथितः । अन्यत्र सूत्रेषु तानर्थाननूद्य कार्याणि विहितानीति विशेषः । किञ्च कानिचनसूत्राणि भावपदरहितान्यपि अनुवृत्त्यादिना तत्पदमाश्रित्य तदर्थे एव प्रवर्तन्ते । तानि यथा –

- षष्ठी चानादरे २-३-३८
- सार्वधातुके यक् ३-१-६७
- हनस्त च ३-१-१०८
- परिणाख्यायां सर्वेभ्यः ३-३२० इत्यारभ्य आक्रोशे नञ्यनिः इत्यावत् ।
- ल्युट् च ३-३-११५
- कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ३-३-११६
- तुमर्थे से-सेनसेऽसेन्......... ३-४-९ इत्यारभ्य सृपितृदोः कसुन् ३-४-१७ इति सूत्रपर्यन्तं विद्यमानानि सूत्राणि ।
- अलं-खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३-४-२४ इत्यारभ्य पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३-४-६६ इति पर्यन्तमभिहितानि क्त्वा-णमुल्प्रत्ययविधायकानि शास्त्राणि ।
- तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३-४-७०
- आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३-४-७१
- गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३-४-७२

- आ च त्वात् ५-१-१२० इत्यारभ्य ब्रह्मणस्त्वः ५-१-१३६ इत्यन्तसूत्राणि ।

इत्थञ्च शास्त्रान्तरेऽपि विचर्चितश्चायं भावशब्दः अत्र शास्त्रे पारिभाषिकं, विभिन्नमर्थत्रयं समुपस्थापयतीति विशेषः । ते चार्थाः सूत्राणामुल्लेखनपुरःसरं संक्षेपेणेहोपदर्शिताः ।

॥ इति शम् ॥

ग्रन्थसूची –

1. वाक्यपदीयम् (अम्बाकर्त्रीव्याख्यासहितं)।
2. कैयटोद्योतसहितं पातञ्जलमहाभाष्यम् ।
3. न्यास-पदमञ्जरी सहिता काशिका ।
4. शब्दरत्नसहिता मनोरमा ।
5. लघुशब्देन्दुशेखरः ।
6. सिद्धान्तकौमुदी ।